

Володимир Шаповал

ШАПОВАЛ Володимир Миколайович — кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ МВС України (м. Харків). Сфера наукових інтересів — філософія права, філософська антропологія.

ПРО МОЖЛИВІСТЬ КАТЕГОРІАЛЬНОГО РЯДУ СВОБОДИ

Західна цивілізація з часів християнізації однією зі своїх основних цінностей і головних цілей усіх прагнень мала свободу. Світогляд Сходу також не був чужий до цієї ідеї, хоча тут свобода і звільнення мислилися дещо в іншому сенсі. Можна сказати, що свобода є універсальною цінністю людства. Але багатовікові теоретичні вишукування аж ніяк не привели до розгадки їх сутності, не вдалося виробити якогось загальносприйнятного її розуміння. Середньовічна християнська філософія, починаючи з Аврелія Августина і Пелагія, гуманістична думка епохи Відродження в особі Лоренцо Вали, Мартіна Лютера, Еразма Роттердамського, Ніколо Макіавелі, політико-правова філософія Нового часу (Т.Гоббс, Дж.Локк, Г.Гроцій, Ш.-Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо), німецький класичний ідеалізм (І.Кант, Й.Фіхте, Ф.Шелінг, Г.Гегель) — кожний по-своєму вирішували проблему свободи, ставлячи нові питання, даючи нові інтерпретації поглядам попередників.

У доіндустріальну епоху простір людської свободи був мізерно малим. Людина була облутана залежностями природного і соціального толку і, у цьому сенсі, вкрай невільна. Підпорядкування зазначеним залежностям розглядалося як природний процес, а всілякі спроби чинити всупереч їм вважалися аномією. Як правило, вони закінчувалися загибеллю або найважчими наслідками для тих, хто намагався діяти, ігноруючи загальні закономірності. Домінування західного впливу, яке почалося в останні два сторіччя, нав'язування своїх поглядів і свого способу життя всьому іншому світові обумовили загальне розуміння феномену свободи, і, як наслідок, той стан соціуму, що склався в наш час. Це розуміння зводилось до того, що навмисно зменшувався або зовсім не враховувався вплив всезагальних закономірностей, а багатовекторний феномен свободи редукувався, головним чином, до її негативної сторони.

Виникли впливові філософські течії, які однією зі своїх основних тем вважали свободу. Представники фрейдизму і неофрейдизму (З.Фрейд, К.Юнг, Э.Фромм), філософської антропології (М.Шелер, А.Гелен, Г.Плеснер), персоналізму (Б.Боун, Э.Мунье, Ж.Лакруа), екзистенціалізму (К.Ясперс, Ж.П.Сартр, А.Камю, Г.Марсель) та інші, бачили своє завдання в тому, щоб відшукати шляхи людської свободи.

Прагнення людства до свободи як звільнення від залежностей у ХХ сторіччі, начебто, набуло наочних рис. Проте дуже скоро з'ясувалося, що ця свобода зовсім не відповідає тому, чого бажало людство багато віків. Агресивна і вульгарна масова культура, техніка, яка підкорила своєму впливові все навкруги, «ера роботів», у якій людині не залишається місця — все це викликає глибокий песимізм. Пересичена матеріальними і духовними благами, втомлена вічною гонитвою за визнанням і успіхом сучасна пересічна людина вже мало стурбована проблемами свободи.

Проте це не означає, що ця проблема перестала бути актуальною для теоретиків і для широкого загалу. По-перше, надлишок негативної свободи в одних регіонах світу супроводжується її нестачею в інших. По-друге, особливістю нашого часу є те, що сьогодні акценти зміщуються від негативної свободи, рівень якої достатньо високий і продовжує підвищуватися, до позитивної свободи або до змістовного наповнення простору незалежності. Нестача позитивної свободи має форму кризи сенсу. Тотальне розчарування в старих цінностях і відсутність нових, втрата орієнтирів для подальшого просування вперед стали світовідчуттям епохи. Зазначені настрої не могла не відбити філософія кінця ХХ ст., особливо постмодернізм в особі М.Фуко, Ж.Деріди, Ж.Дельоза, Ж.Батая, Р.Барта тощо.

Таким чином, проблема свободи залишається актуальною сьогодні, як і багато років тому і потребує свого нового осмислення.

Одне з важливих питань, пов'язаних з проблемою свободи, складається в тому, чи не є всі міркування про свободу результатом особистого, емпіричного або духовного досвіду, певного напівсвідомого прозріння, а тому можуть виступати лише як опис індивідуальних, неповторних станів, або ж у свободи є всезагальні характеристики і можна побудувати категоріальний ряд, теоретичну модель або теорію свободи, яка висвічувала б її найважливіші ознаки, дозволила б збагнути її сутність?

Розглядаючи свободу як якусь універсальну властивість, що належить до існування певного роду речей і є характеристикою процесів, які відбуваються з цими речами, до неї підходять з різних пізнавальних позицій. В одних випадках за вихідний пункт беруться конкретні одиничні явища, в яких передбачається наявність специфічних ознак свободи, а потім провадиться індуктивне узагальнення цих одиничних фактів. В інших, спочатку апіорі, формулюється загальне дедуктивне визначення, певна «універсалія свободи», щоб надалі використовувати її як точку відліку при дослідженні конкретних одиничних явищ на предмет присутності чи відсутності в них елементів свободи. Перевагою першого підходу є те, що тут немає ніякої заздалегідь обраної установки, яка випереджала б наступні умовиводи, своєрідних окулярів, через які розглядався б об'єкт, який потрапив у поле зору дослідника. Внаслідок цього зростає вірогідність того, що у висновках буде менше суб'єктивізму і помилок, не станеться тієї логічної помилки, яка зветься «передбаченням результату».

З іншого боку, хоч скільки дослідник не намагався б, приступаючи до вивчення конкретного явища, очистити свою свідомість від всіляких попередніх установок і оцінок, у нього завжди природно є якісь гіпотези, інтуїції, якісь розумові конструкції з приводу стану і спрямованості змін досліджуваного об'єкта. Іншими словами, до того, як конкретні прояви одиничних об'єктів визначаються як вільні або невільні, потрібно, так би мовити, заздалегідь знати, що таке свобода, а що є протилежним їй або цілком іншим.

Коли заздалегідь прийнята якась загальна універсалія свободи, з'являється відповідний, нехай тільки попередній критерій, який дозволяє більш-менш однозначно відносити окремі одиничні явища до вільних або невільних, і на цій підставі формулювати і видозмінювати виникаючі визначення, коректуючи й уточнюючи їх.

Коли говорять про свободу, то частіше за все звертаються до її людського виміру, трактують її як свободу людської волі. У цьому випадку проблема зводиться до того, чи все у світі підпорядковується суворому детермінізму або ж існує ще й такий феномен, як свобода, котра суть випадіння людського воління з природних, причинно-наслідкових зв'язків. Сучасна філософія, а також науки про природу змушують схилитися до тієї думки, що свободу необхідно розглядати в більш широкому контексті, ніж тільки її людський вимір. Відкриття останніх років у фізиці, досягнення сінергетики дозволяють припускати, що в особливій формі вона наявна в самій природі. Оскільки людині вона дана саме як людська свобода, то на якомусь етапі своєї історії людина відкриває її і піддає філософській рефлексії. Але, відкривши її для себе, людина, одночасно з цим, абсолютизувала її, оголосивши на неї свою монополію. Хоча постійно помічається, що деякі з явищ у живій і неживій природі мають подібність до людської свободи, але внаслідок недостатніх знань або природної суб'єктивності ця обставина часто не береться до уваги. Природним явищам з ознаками свободи присвоюються інші імена, і вони трактуються як різновид природних, детерміністськи обумовлених процесів.

Питання про сутність свободи безпосереднім чином пов'язане з проблемою походження світу й самої людини. Тут існують два основних підходи. Можна розглядати людину окремо від світу, вважати, що вона, як і самий світ, створена богом або богами. Це та позиція, на якій стоїть більшість релігій. Альтернативна точка зору говорить про те, що людина — це продукт природного, еволюційного розвитку самого світу. Накопичено чимало об'єктивних даних, які дозволяють обґрунтовано відстоювати зазначену версію її походження і розвитку.

Підтверджується, що багато з того, що має людина, і в аспекті своєї тілесності, і з точки зору духовних якостей, можна тлумачити як результат природно-історичних процесів. Почуття, воля, розум, спроможність до абстрактного мислення, — все це знаходить своє переконливе природне пояснення. У такому випадку, справедливе припущення про те, що й людську свободу також можна вважати продуктом того ж порядку, що й природні процеси, здаються не такими уже й безпідставними. Людина, з цього погляду, не повинна претендувати на свою винятковість у володінні свободою. Можна сказати, що не поза світом, а з самого світу свобода прийшла до людини.

Отже, різноманіття видів свободи, що аналізуються в сучасному філософствуванні, обумовлені різними формами існування і взаємодії об'єктів, які наявні в універсумі. В онтологічному плані свобода може розглядатися або як винятково людська якість, і сама людина як особлива істота приносить її у світ. Але при такій постановці питання поява і рушійні сили розвитку людини виносяться за межі світу, стають дивом. З іншого боку, можна припустити, що свобода є якістю, властивою всім речам у світі, відрізняючись формами вираження і ступенем повноти, і самий світ підводить людину до виявлення свободи.

У цьому зв'язку виникає питання: в яких вимірах існує свобода як одна з властивостей цього світу?

Світ являє собою безупинний рух. Це не світ речей, а скоріше світ процесів, що безупинно відбуваються. У ньому немає нічого сталого, але все знаходиться в безкінечному русі становлення. Виникнення якихось речей супроводжується знищенням інших, слідом за яким приходять нове виникнення і так продовжується цілу вічність. Процеси, що відбуваються в світі, взаємозалежні. Вони впливають і взаємно обумовлюють один одного. Не всі процеси, що відбуваються, рівнозначні у своїх можливостях породжувати і впливати на інші. Можна сказати, що якісь із них є більш «світостворюючі», мають великі породжувальні можливості, інші є похідними від перших, є тільки їх наслідками. Якщо якісь із них мають значну продуктивну, творчу енергію, то інші спроможні тільки пасивно сприймати впливи ззовні, нічого не приносячи собі на зміну. Як наслідок, якісь з них мають більше ступенів свободи, інші менше. Стверджуючи це, було б глибоко неправильним наділяти творчу силу природи антропоморфними якостями, принижувати її до рівня людини та людських спроможностей. Навпаки, те, що називають творчим потенціалом людини, скоріше можна вважати не більш ніж одним з проявів творчих сил самої природи.

З якої точки зору не розглядалася б людина, необхідно визнати, що вона є істотою обмеженою в просторовому і часовому відношенні. Як істота кінцева, вона завжди може бути тільки відносно вільною. Коли говорять про абсолютну свободу, то скоріше розуміють якийсь гіпотетичний стан або певну метафору. Радикальний світогляд взагалі вважає, що свобода як абсолютна свобода — це плід релігійно-міфологічних поглядів або абстрактно-теоретична конструкція.

Проте й у самому універсумі свобода може існувати тільки як відносна свобода. У зв'язку з природним розходженням, нерівнозначністю процесів, що відбуваються в світі, як елемент цього світу свобода також може перебувати лише у своїх відносних формах. Якщо так, якщо завжди і скрізь свобода може існувати тільки як *відносна свобода*, то це є додатковим аргументом на користь того, що немає ніяких підстав не визнавати її природних субстанційних начал, залишаючи в монопольне володіння людині.

Одним з різновидів взаємодії в зовнішньому світі є протидія. Деякі з процесів сприяють породженню і протіканню інших процесів, а інші припиняють усякі зміни й розвиток у просторі свого впливу. У цьому виявляється така їх якість, як різнонаправленість, котра може спостерігатись будь-де в природі. Далі, крім того, що процеси відрізняються різною спрямованістю, вони різняться також і своєю силою. Ті з них, які мають більшу силу, більший енергетичний потенціал, долають перешкоди на своєму шляху, змінюються в потрібному напрямку, залучаючи у свій потік більш слабкі процеси. Інші є залежними від перших і під впливом зовнішніх перешкод пасивно піддаються, згасають і гинуть. Можна

сказати, що якщо якісь з них більш залежні, то інші не відчують такої залежності, тобто є більш вільними.

Отже, у своєму синтетичному вигляді свобода як універсальна властивість світу є різновидом процесуальності, а саме, такої процесуальності, що безперешкодно розгортається, тобто протікання якої пов'язано з подоланням усіх або максимуму перешкод, які трапляються на її шляху.

Якими ж є специфічні риси зазначеного виду процесуальності стосовно до різноманітних, конкретних умов?

Формулюючи відповідь на це питання, необхідно відзначити, що деякі з процесів, що відбуваються у світі, протікають так, як вони повинні протікати, й інакше відбуватися вони не можуть, інші ж можуть бути, а можуть не бути, можуть відбуватися так, а можуть інакше, і це залежить від збігу в часі і просторі певних конкретних умов. Тому говорять, що все відбувається або необхідно, або випадково. Необхідність корелюється з жорсткими причинно-наслідковими зв'язками. Проте при більш уважному погляді виявляються й інші відношення.

Необхідність і випадковість мають істотний зв'язок з процесами зміни і розвитку. Категорії, які описують ці процеси, використовуються для характеристики якісної визначеності і спрямованості того, що відбувається у світі. Зміни пов'язані як з необхідністю, так і з випадковістю, оскільки тут речі зберігають свою якісну визначеність і форму, зазнаючи перетворень лише в кількісному відношенні. Розвиток суть придбання нових якостей, перехід на більш високий рівень складності, аж до повного зникнення даної речі і появи нової, більш досконалої речі. Він не може не протікати необхідно, адже тут повинно відбуватися накопичення якостей. Розвиток відбувається як у неживій, так і в живій природі, але, якщо в неорганіці він носить відносно повільний характер, то для живого розвиток — це вже достатньо чітка властивість, яка добре спостерігається. Можна сказати, що розвиток — універсальна якість усього живого.

Розвиток може відбуватися під впливом зовнішніх обставин, які є його головною умовою та рушійною силою, і або прискорюють, або уповільнюють його. Тут від об'єкта мало залежить, чи будуть переборені перешкоди на шляху розвитку, або ж об'єкт безсило зупиниться перед ними, припинивши подальше просування вперед. З іншого боку, розвиток існує як саморозвиток, тобто, об'єкт у самому собі несе енергію свого подальшого прямування, самостійно долаючи всі перешкоди, що виникають. Більш того, деякі з об'єктів самі визначають цілі і спрямованість свого руху. Тут наявний не просто випадковий потік змін, а спрямований, висхідний процес, тобто, власне розвиток. Причому, у вищих своїх проявах він несе мету в самому собі. Саме такого роду процеси знаменують собою перехід на новий етап розвитку — саморозвиток. Саме тут можна говорити власне про людську свободу.

Людина відрізняється тим, що вона свідомо ставить перед собою цілі і намагається їх досягти. Вона свідомо прагне до розвитку і переборює перешкоди, які стають на цьому шляху. Висока спроможність переборювати перешкоди на шляху власного розвитку визначає високий рівень її свободи. Але, повторюємо, особливий рівень людської свободи не означає її унікальності. Цю спроможність людина успадкувала від природи і, удосконалюючи її в процесі філогенезу, довела до існуючого нині рівня.

*Таким чином, нижня межа і найпростіша форма свободи — це спроможність переборювати перешкоди, які стоять на заваді різноманітним проявам об'єктів. Зазначені прояви можуть носити як необхідний, так і випадковий характер. **Випадок** призводить до безладних, хаотичних змін. Процесуальність, що розгортається **необхідно**, веде до розвитку. Верхня межа і, водночас, вища форма свободи — це стан, при якому сам об'єкт забезпечує власний розвиток, знімаючи максимум або всі перешкоджаючі цьому залежності. У своєму граничному вигляді розвиток веде до **повної реалізації власної природи об'єкта**. Ця вища форма свободи найбільш повно властива людині.*

У чому ж специфіка людської свободи, яка виступає умовою її всебічного розвитку?

Людина не просто ставить цілі і прагне перебороти перепони на шляху до їх досягнення. Вона ніколи не задовольняється досягнутим, кожна здійснена ціль тільки спонукає її до нового пошуку. Маючи невичерпні можливості до розвитку, вона відчуває постійну незадоволеність собою, що змушує її бути у вічному русі, переборювати будь-які перешкоди, що виникають перед нею. Якими б значними не були досягнення, її завжди тягне до чогось нового, вона прагне вийти за всі відомі межі й обрії, завжди штурмує нові висоти. Спроможність переборювати всі мислимі і немислимі межі, виходити за грань відомого і вступати в цілком незвідані сфери називають трансцендуванням. Останнє є специфічно людською якістю й обумовлено наявністю у людини розуму, її схильністю до уяви і творчого мислення. Переживати подібний стан і діяти відповідно до нього може тільки принципово вільна істота, така, яка мінімально запрограмована зовнішніми силами, і всі свої основні цілі і спонукання несе в самій собі.

Як породження природи і щось особливе й окреме, людина в цілому є досить обмеженою істотою. Вона не має багатьох корисних якостей, властивих іншим живим істотам і дозволяючих найкращим чином пристосуватися до навколишнього середовища. Це змушувало шукати інші можливості для того, щоб вписатися в цей світ, знайти своє місце в ньому. Вона постійно відчуває пекуче протиріччя між тим, що вона потенційно може, і тим, що фактично встигає зробити за своє життя. Усвідомлюючи те, що вона є відкритою, принципово незавершеною істотою, вона прагне перебороти свою незавершеність. Не знаючи своїх дійсних кордонів і меж, вона постійно намагається розсунути їх. У якійсь мірі є загадкою те, як це вона робить, чому людина настільки неспокійна, чому постійно хоче чогось нового, як взагалі спроможна заглядати за обрії. Безсумнівним є те, що для того, щоб наважитись відмовитися від відомого і звичного і кинутися в море невідомого, необхідно бути мужньою і вільною істотою. Світ постійно створює перешкоди і прагне знищити сміливців. Але людська пристрасть до трансцендування, невігубна потреба в розвитку та свободі не дозволяє заспокоюватися на досягнутому, змушує постійно йти вперед, долаючи будь-які межі і розсуваючи будь-які обрії.

Отже, людським вираженням процесуальності, що безперешкодно розгортається та веде до максимальної реалізації власної природи, безвідносно до будь-яких кордонів і меж, є трансцендування. Людська свобода — це і є трансцендування в напрямку безкінечного розвитку.

Які ж можливі наслідки такого трансцендування в напрямку безкінечності?

Незавершеність людини, її неукоріненість у світі, яка штовхає на нові форми перетворювальної діяльності, самі по собі є благом, тому що служать спонукальним мотивом для розвитку людини і прогресу людської культури. Проте мало того, що людина рухається вперед, їй завжди хотілося б бачити свої ближчі і найдальші перспективи. Їй завжди хотілося б знати, в якому напрямку і як їй розвиватися. Стільки, скільки існує людський рід, вона намагається розв'язати загадку пізнання самої себе. Вона намагається відповісти на запитання, звідкіля вона прийшла в цей світ і що її чекає за порогом земного буття.

Людина одвіку намагалася визначити верхню межу своїх можливостей. Поняттям, яке виражає вищі людські прояви, вважається поняття «людинобог». Найнижчим його щаблем, нижньою межею падіння виступає поняття «людинозвір». Реальна, земна людина займає якусь серединну позицію. Облагороджуючі дії цивілізації і культури завжди були спрямовані на те, щоб людина віддалялася від звіра і наближалася до божественного ідеалу. Але, як показує дійсність, тваринність у людині нікуди не зникає, вона лише ховається, час від часу виходячи на поверхню несподіваними і страшними рецидивами. Людина метастає між богом і звіром, між належним і існуючим, то підіймаючись до ангельських висот, то провалюючись у безодні сатанинства.

Здавалося б, об'єктивні знання про зовнішній світ і саму себе повинні були б відкривати очі на дійсний стан речей, показувати людині, як жити і до чого прямувати. Але людина неосязна, як космос. У ній наявні не тільки раціональні знання, але й інстинкти, що важко усвідомлюються, несвідомі імпульси, надсвідомі інтуїція. Якби стратегію її життєдіяльності

можна було б визначити за допомогою одного тільки «раціо», підпорядкувати суворому математичному розрахунку, якби можна було б визначити кінцеве призначення людини, то здійснилася б мета пізнання нею самої себе і здобута жадана гармонія з навколишнім світом. Проте останнє неможливо, оскільки принципово неможливо остаточно вирішити питання про людську природу. Більш того, людина намагається визначитися у світі, який сам по собі є великою невизначеністю, у світі, де надзвичайно важливу роль грає непередбачуваність і випадок. Раціональне мислення, логіка тут безсилі, і на перший план виступають інтуїція і несвідоме.

Ситуація невизначеності змушує людину в пошуках самої себе діяти методом спроб і помилок, робити промахи, безглуздя, а то й прямі злочини. Свобода, яка вважається найбільшим благом, умовою творчої діяльності і самовдосконалення, спонукає людину як до добра, так і до зла. Людина часто виявляється неготовою до нових об'єктів свободи, які відкриваються перед нею, і використовує їх на шкоду собі й іншим. В умовах зростаючої складності і невизначеності зовнішніх природних і соціальних обставин поруч з істинними проявами свободи з'являються її численні сурогати і перекручування, що дезорієнтують слабких і недосвідчених, призводить до асоціальних вчинків, впадіння в нелюдськість.

Таким чином, потенційно трансцендентальна свобода є умовою безкінечного розвитку людини. Проте реально, в умовах соціуму, вона може призводити як до гармонії, так і до збочень, бути початком як добра, так і зла.

Проте, чому ж трансцендентальна свобода несе в собі такі суперечливі начала, чому вона призводить як до добра, так і до зла?

Добро і зло — це оціночні категорії. Вони вказують на те, чи правильними є якісь людські дії, що коректують слухність напрямку руху людської діяльності. Добром називають усю суму позитивних людських цінностей, те, до чого варто прагнути, що об'єктивно є корисним для людини і людських асоціацій. Зло — це те, що можна назвати негативними цінностями або антицінностями, те, що приносить шкоду, чого потрібно уникати, що веде до нещастя, загибелі реальної або духовної. Добром завжди вважалося те, що сприяло існуванню і розвитку, злом же — те, що вело до деградації і загибелі.

Існування людського роду на ранніх стадіях його історії було можливо тільки в умовах найтіснішої згуртованості і єдності. Колектив, а не індивід був тією одиницею, яка могла витримати тиск ворожого оточення і продовжити своє існування. Звідси, добром виступало те, що сприяло згуртованості окремих осіб у єдине ціле, а злом те, що руйнувало єдність людських об'єднань. Поява цивілізації, суспільний поділ праці, розмежування на багатих і бідних, а разом з цим і поява дозвілля в окремих прошарках населення призвели до того, що поруч з родом, общиною, колективом з'являється індивідуальність, інтереси і цілі котрої далеко не завжди збігалися з інтересами соціальних груп. Якщо раніше вважалося, що існуємо тільки *Ми, наша* сила, *наша* свобода, то тепер з'являється *Я*, що намагається відокремитися від *Ми*, не розчиняється в ньому, претендує на відмінний від усіх спосіб дій. Поруч із загальною, колективною свободою з'являється індивідуальна свобода, яка згодом взагалі претендує на те, щоб стати єдиною істинною свободою.

Завжди вважалося, що сумісне людське існування — це одна з найважливіших умов життя і процвітання окремих індивідів, потреба в спілкуванні — одна з найважливіших потреб, а отже тісний зв'язок з людською спільнотою є позитивною цінністю, яка завжди і скрізь повинна відстоюватися. Навпаки, прагнення до відсторонення, окремоті від людських асоціацій виступає, нібито, аномалією, результатом злої волі або певної деформації індивіда. Подібні дії не могли бути прикладом, придатним для загального використання. Оскільки це так, вони розглядалися як зло.

Але є тут і інша сторона. Будь-яка видатна людина, таланти або генії, як правило, зростає не в колективі, не в юрбі, а в результаті наполегливої індивідуальної роботи. Її поява є винятково результатом індивідуального підходу, коли з нею працюють як з унікальною особистістю, розвиваючи її особисті якості, мобілізуючи її власну духовну енергію. Вирощування таланту відбувається через такий спосіб життя, в якому присутні постійна

відстороненість від зайвого людського спілкування, а відношення з людством будуються через посередників — історію і культуру.

Історія людства являє собою яскраву картину переплетіння безлічі найрізноманітніших процесів і явищ. Особливо виділяються два з них: з одного боку, — це процес кількісного росту чисельності людей; з іншого — соціально-політична боротьба за рівність і свободу, а також політико-правове закріплення її результатів. Боротьба протилежних сил, суперництво, війна завжди були природним станом живої природи. Такі ж відношення завжди були наявні й у людському співтоваристві. Внаслідок цього чисельність людей росла повільно, підтримувалася певна рівновага. Але згодом ситуація докорінно змінюється. Успіхи науки і техніки, зміни соціальних відносин призвели до того, що почалося невтримне зростання чисельності населення, що у наш час прийняло лавиноподібний характер. На нашу думку, саме це є основною причиною глобальних проблем сучасності. Яку б із них не взяти, в її витоках лежить саме демографічний чинник. Виключивши боротьбу за існування як природний механізм підтримки чисельності, людство зіткнулося з масою проблем, вирішення яких пов'язано з величезними витратами матеріальних і інтелектуальних ресурсів. Уся людська культура — це є, у значній мірі, безупинна спроба вирішити дилему: як знайти баланс між зберіганням життя і забезпеченням умов для гідного існування кожного людського індивіда і збалансованістю екосистеми планети. Поки що ця проблема не вирішується. Людина поводить себе як пожиратель і згубник усього живого на планеті. Більш того, порушена рівновага між органікою і неорганікою. Як це не дивно, але людство знищує органічне життя, повсюдно заміщаючи його неорганікою. І переломити ці тенденції ніяк не вдається.

Згуртованість у поєднанні з катастрофічним зростанням чисельності народонаселення веде до появи масового суспільства, феномену юрби. З іншого боку, гранична відстороненість призводить до покинутості і самотності людини. І те, й інше спотворює добро, перетворює його у свою протилежність, у зло. Внаслідок цього свобода або невпізнанно деформується, або зникає зовсім. Підпорядкування вимогам юрби, розчинення себе в ній, як і зайве прагнення до самотності, відстороненості, що позбавляє індивіда повноцінного людського спілкування, в однаковій мірі призводять до деградації. Вільний розвиток стає можливим, коли дотримується міра того й іншого.

Причина того, що добро і зло міняються місцями, внаслідок чого свобода невпізнанно деформується, є те, що порушується міра: колективності й індивідуалізації, згуртованості й відстороненості, у своєму граничному вигляді — усталеності і мінливості.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що окреслюється такий категоріальний ряд свободи, який являє собою послідовне узвишся від абстрактного до більш конкретних її визначень.

Свобода є різновидом процесуальності. Це не просто процесуальність, а процесуальність, яка безперешкодно розгортається. Розгортання даної процесуальності відбувається не випадково, а носить суворо необхідний характер. Як процесуальність, що необхідно розгортається, свобода являє собою розвиток. Вільний розвиток у своєму граничному вигляді веде до повного розкриття власної природи об'єкта. Максимум можливостей у розкритті своєї власної природи має людина. Свобода людини як максимальна можливість розкриття власної природи є трансцендентальною свободою. Трансцендентальна свобода людини як подолання всіх можливих кордонів і меж має двоїстий характер, несучи в собі як творчі, так і руйнівні тенденції, як добро, так і зло. Причина того, що добро і зло в людському співіснуванні міняються місцями, добро перетворюється у свою протилежність, є те, що порушується міра колективності й індивідуалізації, згуртованості й відстороненості; у своєму граничному вигляді — усталеності і мінливості.

Таким чином, сутність свободи полягає не в безмежності і безмірності (стосовно людини, це буде мати форму свавілля, яке веде до трагічних наслідків і загибелі), а в тому, щоб була визначена своя власна міра і межа, наявність якої тільки й дозволить будь-якому

об'єкту мати максимальний розвиток, максимально здійснитися.

В результаті визначення або «універсалія» свободи має такий вигляд: свобода є таким різновидом процесуальності, в якому дотримується міра усталеності і мінливості, що забезпечує всебічний і повний розвиток об'єкта.

Даючи таке визначення свободи, ми ні в якому разі не претендуємо на остаточність. Зазначена категоріальна сітка свободи потребує подальшої конкретизації і розвитку.

Література

1. *Берлин И.* Философия свободы. — М., 2001.
2. Впереди XXI век. Перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики. Ред. И.В.Бестужев-Лада. — М., 2000.
3. *Гартман Н.* Этика / Пер с нем. — СПб., 2002.
4. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. — М., 1986.

Надійшла до редакції 16.04.2003 р.